

Metshaldjauskumus uurimisobjektina

Aino Laagus [†]

Varasem periood

Eestlaste usundi kohta leidub kirjalikult fikseeritud teateid alates 13. sajandist, kuid kuni 19. sajandi alguseni ei mainita neis haldjaid kuigi sageli. Seda huvipakkuvamad on teated metshaldjaga lähedase mütooloogilise kuju metsiku kohta, kes peab kaitsma karja metsloomade eest. Vanimad teated igal aastal õlgedest valmistatavast kujust pärinevad juba 17. sajandist. Nii mainitakse metsikut ühes 1680. aasta Pärnu maakohtu nõiaprotsessi protokollis, milles räägitakse metsiku tegemisest ja seejuures lauldud lauludest (Laakmann & Anderson 1934; Laugaste 1963: 60–63). 1694. aastal kirjeldab Heinrich Göseken oma loendis soovide, puuduste ja raskuste kohta, mis Läänemaal Mihkli kirikus ette tulnud, ka metsikut (Laugaste 1963: 68–70):

Ebausulisi tempe teevad talupojad ka vastlapäeva õhtul. Siis teevad nad õlgedest puusliku, pistavad sellesse terava puu ja ehiavad esimesel aastal õlgedest mehe, panevad õlgedele pähe vana kübara või mütsi, panevad õlgedele mehekuue ümber; teisel aastal ehivad nad õlgedest naise, panevad pähe vana valge tanu, selga vana naisekuue. Siis kannavad nad puusliku õhtul pime-das välja metsatukka ja seovad selle puulatva. Selle tegevusega peavad nad seda ebausku, et vili, põlluvili ja lina hästi kasvaks ja õnnestuks. (Laugaste 1963: 70).

Sada aastat hiljem mainib Thomas Hiärne, kõneldes eestlaste uskumustest ja kommetest, igal uusaastapäeval tehtavat mehekujulist õl-

gedest ebajumalat, keda kutsutakse metsikuks ja kelle ülesandeks on kaitsta karja metsloomade eest ning valvata piire, mistõttu seatavat see kuju küla piiriraja lähema puu otsa. Hiärne võrdleb metsikut soomlaste *käkre* ja *tonttuga* (Laugaste 1963: 72–74). Veel 19. sajandi keskpaigani oli metsikuga seotud kombestik säilitanud teatud elujõu. Nii kirjutas Holzmayer Saaremaa kohta järgmist:

Metsik on kuri vaim, kes karja üle valitseb ja metsas elab. Igal aastal tehakse temast uus kuju. Küla vanemate poolt määratakse kindlaks päev, millal kõik küla elanikud kokku kogunevad. Võetakse rüü ja topitakse õlgi täis, mispeale külavanem metsiku üles tõstab ja kõikide kogunenute saatel küla karjamaale kannab. Seal pannakse see kõrge puu otsa, mille ümber kärarikalt tantsitakse. Peaaegu iga päev palutakse ohvrite kaudu, et see karja kaitseks. (Holzmayer 1872: 10).

Mihkel Veske (1884–85) toob terve rea näiteid loitsudest, millest osa võisid olla suunatud metsikule.

Pole võimatu, et teatud perioodil ei tehtudki olulist vahet haldja ja metsiku vahel. Nii Wiedemann kui ka Eisen on avaldanud arvamust, et metsiku kuju tähistabki tegelikult metshaldjat (Wiedemann 1876: 431; Eisen 1911: 262–263).

Esimene arvestatav teade eestlaste metshaldjast ilmus 1837. aastal ajakirjas *Das Inland*. Selle autor kõneleb metshaldjast (*mets-halias*) kui pahatahtlikust vaimust. Võrreldes näkiga olevat haldjas palju ebasõbralikum ja hirmutavam. Tegevustest mainitakse vastuhuikamist. Samuti on lisatud, et eestlased, kes on uskumuste suhtes arglikud, kardavad metshaldjat. Kirjutises on rõhutatud ka seda, et haldjas esineb eelkõige muistendites (Das Inland 1837: 705).

1848. aastal avaldas F. R. Faehlmann (1798–1850) kirjutise vanast eestlaste rahvausundist (Faehlmann 1848), milles ta väidab, et vanad eestlased uskusid loodusvaimude olemasolusse. Tunti metsa-, vee-, maa- ja õhuvaime, keda kutsuti haldjateks (*algjad*). Metshaldjast (*mets-algjas*) kõneleb ta kui eksitajast, kes ühe küti oli metsa eksitanud, nii et viimane pidi oma jalatsid ära vahetama, et õigele teele pääseda (Faehlmann 1848: 67). Midagi pikemat haldja kohta Faehlmann aga ei kirjuta.

Alates 19. sajandi keskpaigast hakkab rahvaluulekäsitlustes üha sagedamini esinema haldja mõiste. Selle juurdumise käigus ei olnud tõenäoliselt rahvasuust ülestähendatud teadete kõrval vähem tähtsad ka tõlked ja soome eeskujud. Kristijan Jaak Petersoni tõlge

Gananderi *Mythologia Fennicæ* 1822. aastal toob ära haldja nime (*haltia*) ja teeb seeläbi ka haldja mõiste Eestis tuntuks (Peterson 1822). Samuti pole põhjust kahelda, et süstemaatilised soome rahvausundi käsitlused tegid usutavaks sarnaste kujutluste olemasolu ka eestlastel. Sellega seoses on erilise tähtsusega M. A. Castréni *Loengud soome mütoloogiast* ilmumine 1853. aastal. Castrén asub seisukohale, et haldjas (*haltia*) on rahvaomane üldnimetus kaitsevaimudele, mis paiknevad looduses ja inimese enda loodud asjades. Soomlaste maailmakäsitlus tingib, et igal asjal peab olema looja, kes jääb enda loodud asjadega suhtesse ka pärastiselt. Haldjal on suhteliselt iseseisev eksistents, mis jätkub ka pärast eseme kadumist või selle olemasolu lakkamist. Haldjad on mingi esemete liigi kaitsevaimud (Castrén 1853: 105–106). Castrén hoiatab haldja segiajamise eest metsajumala Tapioga. Kui Tapio on kogu metsa peremees, siis haldjas valitseb ühe konkreetse metsa või metsatuka üle. Seega on metshaldjas (*metsän haltia*) lokaalse paiga vaim (Castrén 1853: 170). Igal inimesel on haldjas. Kui šamaan langeb lovesse, siis iseloomustatakse tema ekstaasi sõnadega *olla haltioissa*, st olla haldja võimu all. Oluliseks tuleb pidada Castréni tähelepanekut, et haldja nimetus esineb väga harva vanades runodes. Tegemata konkreetsemaid järeldusi oletab Castrén, et haldja nimetus ei ole soome päritolu. Samal ajal ei näi tal kahtlusi olevat selles, et nähtuste ring, mida see sõna tähistab, on genuiinselt soomelik. Sellele väitele otsib ta jällegi tuge runodest, mille sisu arhailisus on väljaspool kahtlust (Castrén 1853: 170). Võib väita, et Castréni seisukohad said nii või teisiti aluseks järgnevatele eesti haldjakäsitlustele.

Folkloristina väärrib A. H. Neus (1795–1876) märkimist eelkõige kui rahvalaulude koguja ja publitseerija. Lisaks sellele on ta tegele- nud ka rahvauskumustega. Viimases valdkonnas oli Neus tugevasti mõjutatud Petersoni, Faehlmanni ja Kreutzwaldi pseudomütoloogilistest kujutlustest ega suutnud alati vahet teha genuiinsete kujutluste ja müstifikatsioonide vahel (vt Laugaste 1970: 138). Siinkohal pakub kõige enam huvi Neusi käsikirja jäänud töö, mis kannab pealkirja *Die althetinschen Wassergottheiten und der Verehrung*. Selles töös nimetab Neus eestlaste vee- ja puujumaluste nimetusena haldjat (*haldias, haldjas, halgjas, halljas, hallias, hallijas*). Sellele nimetusele leiab ta paralleele ka teistest keeltest: soome *haltia*, vadja *altia*, samuti aga lapi *haldet* ja vananorra *halda*. Lisaks sellele leiab ta paralleelina toponüümi Haljala (Halljall) (Laugaste 1970: 145–146). Neusi tuleb pidada esimeseks, kes püüdis uurimuslikult läheneda eesti hald-

jauskumustele. Kahjuks jäi tema suur töö käsikirja ja seetõttu oli sel suhteliselt tagasihoidlik mõju rahvaluuleteaduse ajaloole.

Ei puudu haldjas ka F. J. Wiedemanni (1805–1887) eesti-saksa sõnaraamatust (Wiedemann 1869). Lisaks sõnaraamatule on Wiedemann haldjat käsitletud rahvausundi seisukohalt olulises teoses *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten* (Wiedemann 1876: 419–420). Wiedemann fikseerib mitmeid erinevaid nimekujusid: *hal'lijad*, *hal'djad*, *hal'lgjad*. Kõneldes haldjaliikidest mainib Wiedemann vee-, mets-, maja- ja õuehaldjat. Haldja peamiseks ilminguks on hõikamine, kuid mõnikord ilmutab ta ennast hirmutava viirastusena. Eksitamise vastu aitavat muretu vilistamine. Mõnikord ilmutavat haldjas, keda ka kõversilmaks (*kõver-silm*) kutsutakse, end habemes mehena, kes teeb ettepaneku jõukatsumiseks. Võitluses osutuvat haldjas angerjana libedaks ning temast polevat võimalik võitu saada. Jumala nime mainimine sundivat haldja kaduma. Wiedemann ei lisa aga midagi haldjakujutluste olemuse või päritolu kohta.

Otseselt ei ole Jakob Hurt (1839–1907) haldjauuskumustele oma tõlgendust andnud, kuid tänu tema küsitluskavadele omandas uskumuste kogumine süstemaatilisema iseloomu. Kõige olulisem on aga Hurda rahvaluulekogumisega kaasnenud üldise hinnangu muutumine. Rahvalaulude kogumine, mis kulmineerus *Vana kandlega*, ei olnud seotud selliste takistustega, nagu oli uskumuste kogumine (vt Põldmäe 1975). Oma pöördumistes pidi Hurt korduvalt rõhutama, et ebaus ja nurjatute juttude kogumine ei ole mõeldud nende propageerimiseks, vaid ainult teadusliku töö edendamiseks (Laugaste 1963: 366 jj). Hurda *Paar palvid* (Hurt 1888) on koostatud otseselt Wilhelm von Mannhardti küsitluskavade eeskujul (Viidalepp 1980). Mannhardtil on suuri teeneid Euroopa folkloristika ajaloos, kusjuures kõige olulisemaks tuleb lugeda Max Mülleri ja mütoloogilise koolkonna ületamist. Müller vaatles mütoloogiat kui keelehaigust, mis lubab looduslikest nähtustest kõnelda ainult sümboolselt. Tema käsitluses osutusid kõik indoeuroopa panteoni tegelased solaarse tsükli mõistukujudeks. Saksa romantikute mõju kandus tõenäoliselt J. Grimmi *Saksa mütoloogia* kaudu ka Eestisse ning enne Hurda üleskutset tundus auasjana luua ka eestlastele “kõrge” jumalate panteon. Mannhardt tõstis aukohtale “madala mütoloogia”, mis elab edasi talupoegade kommetes ja uskumustes. Ta näitas veenvalt, et võrreldes kõrgkultuuri astraalse mütoloogiaga on “madal” uskumuste tase esmasem (Eliade 1959: 230–231; Meletinski 1976: 22–23). Mannhardt oli ise Eesti Üliõpilaste Selt-

si (EÜS) korrespondentliige ning tema küsitluskava oli Eestis hästi teada. See ilmus koos Kreutzwaldi vastustega EÜS-i aastaraamatus (Kreutzwald 1953: 146–148). Selline ümberväärtustamine tegigi võimalikuks haldjauskumuste kogumise. Hurda küsitluskava vaimude ja võimude nimistus on mainitud ka haldjat (*hallijad*). Haldja eraldamine iseseisva uskumuste liigina pani aluse ka vastavate kujutelmade süstemaatilisele kogumisele. Lisaks kogumise süsteemsusele tuleb mainida ka käsikirjade ehk arhiivkogude süsteemi loomist Hurda poolt, mis tegi võimalikuks järgneva teadusliku uurimise (vt Loorits 1932a; Laugaste 1963: 366 jj; Laugaste 1975: 114–115).

Tehes kokkuvõtet haldjauskumuste käsitlemise varasemast perioodist tuleb nentida, et see piirdus eelkõige üksikute deskriptiivsete kirjeldustega ja alles lõpupoole löi eeldused uskumuste süstemaatiliselt kogumiseks. Märkimisväärne on see, et kirjalikesse ülestähendustesse jõudis haldjas suhteliselt hilja. See kontrasteerub metsiku järjekindla äramärgimisega juba 17. sajandil. Sellele tähelepanekule võiks lisada Castréni soome ainesel tehtud järelduse haldja nimetuse hilispäritolust, mis põhineb sõna harval esinemisel runodes. Ilmselt võib Castréni pidada selleks, kes esimesena sõnaselgelt toonitas, et uskumused ise võivad olla märksa vanemad kui nende tähistamiseks laenatud nimekuju. Hiljem muutub seisukoht, et haldjauskumuste sisu on eestlaste, soomlaste jt sugulasrahvaste uskumuste süsteemi algne pärisosa, ka eesti rahvaluuleteaduses valdavaks. Tõstmaks eesti rahvast kõrgemale aujärjele püüdsid Peterson, Faehlmann ja Kreutzwald konstrueerida eesti jumalate panteoni. Sageli oli neil raske vahet teha rahvaomaste ja pseudoromantiliste kujutluste vahel. Tänu eelkõige Hurda ja Eiseni kogumistegevusele sai sel perioodil alguse rahvapäraste uskumuste süstemaatiline kogumine, mis võimaldab hilisematel uurijatel eristada rahvaomast materjali võõrast.

Matthias Johann Eisen metshaldja käsitlejana

M. J. Eiseni (1875–1934) tegevusele folkloristina on mitmel korral valgust heidetud (Anderson 1927, 1928; Laugaste 1963: 407–409; Laugaste 1980: 374–377). Siinkohal peatume ainult Eiseni haldjauskumuste käsitusel.

Eiseni suurimaks teeneks folkloristikas peetakse uskumusliku materjali kogumist ja selle publitseerimist. See hinnang peab täiel määral paika ka haldjauskumuste puhul. Mitmed haldjajutud ilmusid

populaarses mitmeosalises väljaandes *Rahva-raamat*. Esimeses raamatus (Eisen 1893a) on avaldatud kaks lugu, üks kütist ja teine metsa eksinud mehest, kuid pole selge, kas neis esinevaid metsavaime nimetati haldjateks või mitte. Teises raamatus (Eisen 1893b) on lugu poisist, kes haldja lapse sülle võttis. Kolmandas raamatus (Eisen 1894a) on kaks lugu: haldjast, keda mees äikese ajal pähklikoores varjab, ning puuvargast, kes metshaldjaga kimpus on. Neljandas raamatus (Eisen 1894b) on üks teade metshaldjast ning viiendas (Eisen 1895b) neli haldjalugu. Eiseni *Koduste juttude* (Eisen 1896) 75 loo hulgas on ka üks haldjalugu.

Lisaks kogumisele ja publitseerimisele avaldas Eisen ka esimese põhjaliku ülevaate haldja levikust ja haldjaga seotud uskumustest Eestis ning esitas mõned teoreetilise sisuga oletused haldja päritolu kohta. Esimene põhjalikum käsitus on antud artiklis *Haldijad* (Eisen 1895a), kus ta kõigepealt fikseerib mitmeid erinevaid nimevorme: *haldijas, haldjas, hallijas, halljas, halijas, haljas, halgijas, halgjas*. Üldkeele jaoks soovitab ta normeerida vormi *haldijas* (Eisen 1895a: 78). Samuti märgib ta ära seose toponüümiga Haljala ja ütleb, et Haljala kihelkond näikse haldjaga suguluses olevat. Ta viitab eelkõige rahvaomasele toponüümi tekkemuistendile. Kui Haljala kirikut hakati ehitama, siis hüüti kogu aeg metsast: “Haljala, Haljala!” Resümeerides ütleb Eisen, et Haljala on koht, kus haldjad asuvad (Eisen 1895a: 79). Kõneldes haldja levikuarealist märgib Eisen selle “isamaaks” Harju-, Järva- ja Virumaad, mainides, et mujal ei ole haldja nimekujud tuntud. Teistes maakondades kasutatakse muid nimetusi (metsanäkk, vanapagan jms). Samuti viitab Eisen võimalusele, et sama või lähedane tüvi võib väljaspool haldja levikuala olla tarvitusel hoopis teises tähenduses. Saaremaal olevat *metshalljalg* nimetuseks viielehelisele lillele, mida jaanipäeval otsitakse kuuelehelisena (Eisen 1895a: 80).

Kõneldes haldja olemusest ütleb Eisen, et esivanemad pidasid haldjaid vaimudeks, mitte jumalateks. Ta võrdleb meie haldjaid kreeka Paaniga (Eisen 1895a: 82). Peamiselt Wiedemanni eeskujul kõneleb Eisen metsa-, vee-, maja- ja õuehaldjatest, lisades sellele nimekirjale veel laevahaldja. Peatudes pikemalt metshaldjal nimetab Eisen haldja funktsiooniks karistamist. Karistuse levinuimaks vormiks on eksitamine. Kuid haldjas võib inimese suhtes olla ka heatahtlik ja tulla inimesi lohutama.

Oluline on Eiseni kirjutis *Äraeksimine* (Eisen 1909). Eisen alustab Kalevipoja eksimise mainimisega, mida ta peab Kreutzwaldi omaloo-

minguks. Rahvaomaseks peab ta aga haldja eksitamisi. Eksimise põhjusi on kaks: esiteks võib inimene sattuda haldja jälgedele ja teiseks võib haldjas eksitada meelega (Eisen 1909: 21). Peamiseks eksitamise võtteks on silmade äramoondamine. Seal, kus haldja nimi tundmatu, on eksitajaks peetud metsavaime, kõversilma, vanapaganat ja surnud inimeste hingi. Samuti toob Eisen terve nimekirja vahendeist ja maagilistest toimingutest, mis aitavad eksitamise vastu (Eisen 1909: 26–27).

Ühes oma järgmistest artiklitest vaeb Eisen seost metsiku ja metsahaldja vahel (Eisen 1911) ja nõustub Wiedemanni arvamusega, et metsikut võib pidada metshaldjaks, lisades, et kuna muistne karjamaa oli mets, siis pidi metsas elav vaim olema seotud karja hea käekäiguga.

Kõige põhjalikum haldjakäsitus leidub *Eiseni Eesti mütoloogias* (Eisen 1919, 1925). Eisen leiab, et eesti haldjas sulab kokku soomlaste haldjaga. Tuginedes Thomseni antud tõlgendusele (Thomsen 1870) peab Eisen haldjat pärinevaks gooti sõnast *haldan* (saksa *halten*). Kuid kujutlused ise on ürgsemad kui lingvistiline nimetus (Eisen 1919: 69). Eiseni sõnadest võib välja lugeda, et ta ei pea võimatuks haldja ülemaalist levikut, mis hiljem *vaimu* poolt on välja tõrjutud. Neil aladel, kus haldja nimetus tundmatu, võivad *haldja* asemel kasutusel olla sõnad *taat*, *vana*, *isa*, *vaim*, *peremees* jne. Kõneldes haldja välimusest, käitumisest ja funktsioonidest kordab Eisen põhiliselt seda, mida ta kirjutas oma artiklis *Haldjad*. Vahest enam kui varasemas töös on toonitatud haldjate antropomorfsust ja perekondlikku eluviisi (Eisen 1919: 78–79). Uudse probleemina on käsitletud haldjate tekkeküsimust. Eisen esitab kaks seletust. Esimene neist on rahvaomane. Eisen viitab legendile, mille kohaselt vastuhakanud inglid visatud peaingel Miikaeli poolt maale, kus neist tekkisid parema või halvema iseloomuga haldjad. Seda arvamist peab Eisen hiliseks. Palju vanem on haldjakujutelmade seos surnuteusuga. Tuginedes ilmselt K. Krohni seisukohtadele on Eisen haldja- ja surnuteusu seose kohta öelnud järgmist: “Enne kui kalmeid hakati tarvitama, maeti surnu sinna, kus hing kehast lahkunud. Hing jäi sinnasamasse asuma, kogu ümbrus muutus hinge asukohaks, loodus elustus, hingest sai haldjas. Suremise kohtade järele võib haldjaid kolme pearühma jagada: asukoha, vee ja metsa haldijateks” (Eisen 1919: 70).

Eiseni kontseptsiooni kõige märkimisväärsem osa on haldjateusu seostamine surnuteusuga. Nagu juba mainitud võis siin olla K. Krohni

mõju, kes pidas ihust lahkunud hinge haldjausu aluseks (Krohn 1915). Ka hiljem on väidetud loodushingede usu tulenemist surnuteusust (vt näit Semjonov 1966: 402 jj). See, et hing jääb paigale, kus inimene suri, nõuab faktilist tuge. Need kujutlused peaksid näiteks avalduma matmiskommetes, kuid olemasolev arheoloogiline materjal kõneleb pigem vastupidist. Mitmed matmisviisi iseärasused viitavad sellele, et surnut valmistati ette pikemaks rännakuks (Selirand 1974). Samuti kasutati võtteid, mis takistasid tema tagasipöördumist. Kui Eiseni kontseptsioon paika peaks, siis peaks leiduma algsete küttide ja kalurite kultuur, kus puuduvad loodusvaimud, kuid on ainult surnud esivanemate hinged. See on aga ilmselt ekslik. Eri usundite võrdlus seda ei kinnita. Seega ei saa haldja- ja surnuteusu geneoloogilist seost tõsiselt võtta. Omaette probleemiks on segunemine ja sarnasusjooned. Kuid need võivad olla tingitud sellest, et mets ja surm asetsevad maailmapildis küllalt lähestikku, vastandudes nii kodule ja elule.

Eiseni lähenemisel on terve rida positiivseid jooni. Haldjauskumuste aluseks peab Eisen eestlaste suhtumist metsa ja loodusesse tervikuna (Eisen 1931). Tema sõnade kohaselt oli mets muistsetele eestlastele püha paik, mis tingis erilise käitumise. Metsa ei tohtinud roojastada, hiiemetsa mindi ainult ohvriga. Haldjakujutelmad olid nende keeldude ja kohustuste süsteemi osaks. Seda Eiseni hoiakut tuleb hinnata positiivseks.

Oskar Loorits (1900–1961)

Oskar Loorits on tänini jäänud ainsaks autoriks, kes on põhjalikult juurelnud haldjauskumuste tagapõhja, päritolu, autentsuse jms probleemide üle. Mitmed olemasolevad käsitlused välistavad siinkohal vajaduse hinnata Looritsa teeneid ja puudusi folkloristina (Annist ja Moora 1965; Laugaste 1980: 389–390). Seetõttu võib alljärgnevalt keskenduda vaid tema haldjauskumuste käsitlusele.

Esimene ulatuslikum haldjauskumuste käsitlus sisaldub Looritsa *Liivi rahva usundis* (Loorits 1926–28). Termin *haldjas* on liivlastele enestele tundmatu. Metshaldja puhul on näiteks kasutusel nimetused *metsaema*, *-isa*, *-mees*, *-jumal*, *-hing*, *-rahvas*, *-inimene*, *-poiss*, *-kuningas* jms. Iseloomustades loodus- ja kultuurvaimude elukorraldust toonitab Loorits nende antropomorfset ja perekondlikku iseloomu. Loorits arvab, et vaimu (haldja) kujutelmad on paganlikku päritolu, kuigi liivi folkloori kogumisajaks 19. sajandi I ja 20. sajandi algul

on sellest paganlikust ettekujutusest järele jäänud rohkem poeetilise kui mütoloogilise varjundiga kõnekäänulised ütlused.

Iseäranis tüübilised ses suhtes on kõiksugu muistendid haldjaist, mis põlvnevad igapäevasest elust lihtsa ja äärmiselt koduse sisuga. Nad baseeruvad ikka isiklikel mälestusil ja nad on ikka tõesti sündind lookesi siinsamas liivi rannikul paar inim-põlve tagasi. Mõnikord nad on isegi niivõrd subjektiivsed ja juhusliku ilmega, et neid võiks pidada pigem lihtsalt üheainsa indiviidi isikliku usundilise fantaasia väljenduseks, millele ei leidugi võib-olla vastukaja massis. (Loorits 1926: 234).

Samuti kurdab Loorits, et liivlastel ei näi olevat selgeid vahesid eri vaimude vahel. Hiljem selle probleemi juurde tagasi pöördudes (Loorits 1945a, 1945b) jõuab ta järeldusele, et liivi polüteismile liginev usund on palju noorem kui arhailisema ladestusega eesti loodushingede usk. Liivi maailmavaatele on Looritsa arvates kõige enam mõju avaldanud venepoolne kristianiseerumine ja saksa egotsentrism, mis olevat võõras soome-ugri algupärasele olemusele (Loorits 1945a: 253–257). Jättes kõrvale Looritsa arutlused rahva “olemusest” toonitagem tema seisukohta haldjause (vaimudeusu) stadiaalsusest ja uskumuste igapäevasust, mis näib Looritsa arvates viitavat selle hilispäritolule.

Eesti haldjateusu kohta esitab Loorits oma seisukohad töödes *Eesti rahvausundi maailmavaade* (Loorits 1932c), *Eesti rahvaluule ja usund* (Loorits 1933), *Eesti esiajaloo keerdküsimusi* (Loorits 1946) ja ulatuslikumas teoses *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* (Loorits 1949–1957). Inimese ja looduse suhetest annavad hea pildi ka tekstikogud *Endis-Eesti elu-olu*, mille I osa sisaldab ka valiku metshaldjatekste (Loorits 1941).

O. Looritsa haldjauseuskumuste alased käsitlused on põhjalikud ja enamasti usutavad, rajanedes rikkalikul materjalikogul.

Loodushaldjateusk koos nõia- ja surnuteusuga on ehtsa rahvaomase mütoloogia aluseks (Loorits 1933). Loodushaldjateusu aluseks peab Loorits austavat suhtumist loodusesse. Austava suhtumise tingib looduse animistlik käsitlus, teisalt aga ka siirdhinge kujutelmad, mis peavad surnud hingede asupaigaks loodust. Suhtumises loodusesse avalduvat esivanemate ürgdemokraatlik mõtteviis, mis peab inimest samaväärseks loodusega (Loorits 1932c: 64–67). Milline on olnud haldjateusu genees? Looritsa arvates kujunes vanemal rauaajal välja oluline aste muinaseestlaste usulises maailmavaates ja ellusuhtumises.

Põlised loodusvaimud, kes ei kujutanud endast midagi enam kui loodushingi, muutusid gooti mõjul kaitsevaimudeks. Seda muutust kajastab ka gooti laensõna *haldjas*, mis levis tollaegsest kultuuri-keskusest Virust kogu Põhja-Eesti alale. Loorits arvab, et koos rahva siirdega sattus nimetus ka Soome. Lõuna-Eesti seevastu säilitas vanemad ja genuiinsemad loodushingede nimetused *vanad, isad* ja *emad* (Loorits 1932b: 56). Ühesõnaga, ürgne soomeugrilik loodushingedeusk andis maad germaanlastelt laenatud kaitsevaimudeusule.

Oma töös *Eesti rahvaluule ja usund* väidab Loorits, et loodushaldjaid ei saa pidada edasiarenduseks surnuteusust. Siin polemiseerib Loorits ilmselt Eiseniga. Loorits nimetab usku metshaldjatesse kõige elujõulisemaks mütoloogia osaks. Elujõu näiteks loeb ta seda, et haldjad ei ole alati isegi antropomorfeerunud. Mõnikord näivad nad olevat puhtad loodushinged ja inimese suhtes neutraalsed (Loorits 1933). Tema kolmeosalises põhjalikus uurimuses muutub haldjause käsitus reljeefsemaks. Haldjas on Looritsa iseloomustuse kohaselt kollektiivne vaim, mitte üksiku puu, looma, kala vms vaim, nagu see oli algses soome-ugri mõttemaailmas. Haldjate kollektiviseerumine on tingitud eelkõige utilitaarsete funktsioonide omistamisest haldjale. Haldjas muutub metsaandide, lindude ja loomade kaitsjaks, mis ühte-aegu viib tema kuju antropomorfiseerumisele ja sotsialiseerumisele. Viimast iseloomustab haldjate perekonnaelu kujutamine (Loorits 1951: 165). Haldjause germaniseerumine tingib ka tihedama seose haldja ja surnuteusu vahel. Loorits viitab ütlusele, et “surnu on alija poolvenda” (Loorits 1951: 177), mis tema arvates iseloomustab ebapuhtalt surnute usu ja haldjause segunemist. Kui haldjad olid algselt lokaalsed, siis surnu võis rännata kogu metsas. Aegapidi kandusid kummitava surnu funktsioonid üle haldjale. See ülekanne näib Looritsa arvates olevat tinginud järjekordse muutuse haldja funktsioonides: germaanlastelt omandatud kaitsefunktsioonid annavad ruumi ebamajanduslikele tegevustele, nagu kummitamine, huilgamine, eksitamine ja isegi haiguste levitamine. Nii arvab Loorits, et metshaldja jälgedele eksimise motiiv on esialgselt tähendanud surnu jälgedele eksimist (Loorits 1951: 191). Loodus- ja surnuvaimu tegevuses on ka erinevusi: haldjas eksitab karistuseks. Tema vastu saab lepitust ohvriga. Surnuvaim eksitab aga valikuta ja tema vastu ei aita maagilised toimingud.

Mitmed Looritsa seisukohad tekitavad küsimusi. Kahtlust äratavad näiteks arutlus haldjause staadiumidest. Loorits eeldab, et eksistee-

ris algne lokaalsete loodusvaimude staadium, kus vaimudel puudusid utilitaarsed majanduslikud funktsioonid. Loorits ise küll ei kõnele otseselt eluviisi ja uskumuste omavahelisest seosest, kuid ühe loogilise arendusena peaks see tähendama seda, et peamiselt jahindusest ja kalastusest elatuvad Põhja-Siberi rahvad peaksid omama vaid kohavaime, kellel puudub igasugune utilitaarne funktsioon. Sellega on aga raske nõustuda. Tõepärasem oleks arvata pigem vastupidi: kui kollektiivi majandus sõltus otseselt loodusest, siis pidid ka loodusvaimud omama rahva kujutluses suuremat mõju kollektiivi heale käekäigule. Seega on Looritsa eeldatav uskumuste algne seisund vähemalt põhjendamata kui mitte ekslik.

Looritsal ei ole selgelt sõnastatud kontseptsiooni selle kohta, miks uskumuste süsteem muutub. Tegelikult arutlusest koorub aga välja, et kõige olulisemaks peab ta kultuurikontakte. Liivlaste ja eestlaste usund muutus tänu slaavlaste ja germaanlaste mõjutustele. Ekslik on arvata, et üks uskumuste süsteem sureb välja seetõttu, et inimeste ja kultuuri siiretega imporditakse sisse uusi mõtteviise. Isegi kui see nii oleks, peaks küsima, miks osutus üks kujutlustesüsteem teisest elujõulisemaks, ja järelikult tuleks otsida põhjusi väljaspool uskumusi endid. Uskumuste muutuse põhjuseks saab olla materiaalse olude muutumine. Selles mõttes on murrangulise tähtsusega maa-viljeluse tekkimine, mis viib kogu maailmapildi ümberkujunemisele. Muutused maailmavaates, millest Loorits kõneleb, tuleb kirjutada just viljeluse leviku arvele. Uskumuste muutused kajastuvad eelkõige matmiskommetes (Jaanits jt 1982). Kuid viljelusele ülemineku ei muuda kogu suhtumist loodusesse: usutavasti oli ka noorema rauaaja inimese suhtumine loodusesse sarnane eelkäijate omaga ning ta uskus loodusvaimude olemasolusse (Jaanits jt 1982: 414).

Küsitav on ka *haldja* mõiste oletatav laenamise aeg. Loorits dateerib laenamise vanemasse rauaajaga. Tegelikult ei ole selline dateerimine küllaldaselt põhjendatud. Eesti territooriumil elanud rahva kontaktid germaanlastega võisid toimuda juba märksa varem. *Eesti esiajaloo* autorid kinnitavad, et *haldjas* (koos mitmete teiste usundi-alaste mõistetega, nagu *arbuma* ja *taig*) võis levida Eesti rannikualadel juba nooremal rauaajal (Jaanits jt 1982: 162; Ariste 1956: 16). Tuleb aga märkida, et nimetuse tulek Põhja-Eesti rannikualadele ja selle hilisem levik sisemaale ei tähenda tingimata radikaalset muutust kujutlustes endis.

Looritsa käsitluses on kõige märkimisväärsem see, et ta püüdis vaadelda haldjauuskumusi laiemal foonil, pidades usku loodusvaimudesse osaks terviklikumast maailmapildist ning selle aluseks inimese suhteid loodusega.

Ivar Paulson (1922–1966)

Ivar Paulson on varalahkunud andekas eesti usundiloolane, kes sai põhjaliku ja süstemaatilise koolituse moodsa usundiloo teoorias. Õpinud Tartu, Hamburgi ja Stockholmi ülikoolides, omandas ta viimati mainitud ülikoolis 1958. a filosoofiadoktori kraadi. Tema erialaks oli põhjajaeraasia rahvaste usund ja iseäranis nende rahvaste kujutlused hingest. Vaatamata oma varakult lõppenud eluteele jõudis ta avaldada hulgaliselt sellealaseid uurimistöid. Oma elu lõpuaastail kirjutas ta uurimuse eesti rahvausundist *Vana eesti rahvausk* (Paulson 1966), mis sisaldab ka esseet metsa ja haldjaga seotud kujutelmadest. Tema käsitlus eestlaste usundist põhineb eranditult publitseeritud materjalidel, sest tal puudus võimalus tutvuda rahvaluulearhiivi allikmaterjalidega kodumaal. Sellele vaatamata on ta andnud oma eelkäijate Eiseni ja Looritsaga võrreldes palju usutatavama pildi rahvausundi, sealhulgas haldjaukumuste olemusest.

Paulson käsitleb loodusrahvaste usundit seoses rahva ökoloogiliste, majanduslike ja sotsiaalsete oludega. Korilaste ja kalurite-küttide ühiskond lõi aluse hoopis teistsugusele uskumuste süsteemile kui ühiskond, milles domineeris viljelus. Paulson kirjeldabki majandusviisist lähtuvalt kahte erinevat rahvausundi tüüpi. Esimene neist on seostatav anastava majandusega korilaste ja kalurite-küttide kultuuriga, mis on tuntud kogu maailmas. Sõltuvalt looduslikest tingimustest jaguneb anastava majandusviisiga seonduv uskumuste süsteem mitmesse eri tüüpi. Läänemeresoomlaste puhul tuleb arvesse eelkõige lähedus arktilisele ja põhjamaisele (boreaalsele) kultuurile. Selles kultuuris keerleb inimeste eluline huvi peamiselt toiduks kõlblike taimede, eriti aga jahi- ja kalasaagi ümber. Seetõttu kajastub ka usundis inimeste sõltuvustunne loodusest ja looduses peituvatest “üleloomulikest” vägedest ja vaimudest. Neid jõude saab osaliselt endale alutada ohvrite ja palvetega. Nimetatud kultuurile on iseloomulik kujutlus teriomorfsest ehk loomasarnasest üksiku looma või loomaliigi kaitsevaimust. Üldine looduse animistlik käsitlus tingib ka lokaalsete kohahaldjate usu. Mainitud usunditüübile on veel iseloomulik üle-

loomulike jõudude ja inimeste vahemehe, ðamaani olemasolu, samuti karu kui esivanema kultus. Üleminekuga anastavalt majandamiselt viljelusele toimub inimkollektiivi huvide ümberorienteerumine. Huvi keskmesse koonduvad taimed, eriti toitvad kultuurtaimed, millest sõltus igapäevane elatis. Maagilised toimingud, mis olid korilastel suunatud metsikute loodusjõudude lepitamisele, teisesid toiminguteks, mille abil püüti soodustada taimekasvu. Uue uskumustesüsteemi keskseks kujundiks sai sigivus ja seda kujutavad sümbolid. Üleloomulikud jõud omandasid üha enam antropomorfse kuju. Eesti rahvausundit tulebki Paulsoni arvates käsitleda sellel foonil, kuna eestlaste uskumuslikes kujutelmadest leidub nii viljeluseelseid kui ka selleaegseid kujutelmi. Lisaks majandusviisile on rahvausundit oluliselt mõjutanud ka ristiusk.

Haldjauskumuste aluseks peab Paulson hingeusku. Kujutlus loodusobjektide ja inimekate poolt loodud asjade hingestatusel on Paulsoni arvates omane kõigile usundeile. Loodusrahvaste usund on pluralistlik, mis tähendab mitmete hingede või elujõudude olemasolu. Rahvausundeis omistatakse hingele teatud iseseisvus kehast ja vähemalt osa hingi (nn irdhing) võib looma või inimese kehast irduda ja sellest sõltumatult ringi käia. Paulsoni arvates on irdhinge kujutlused tugevalt mõjutanud ja soodustanud loodus- ja kaitsevaimude teket, kuid tema arvates ei ole õige pidada irdhinge ainsaks haldjakujutelmaks tekkimise põhjuseks. Lisaks kujutlusele irdhingest on haldjauskumuste aluseks üldine animistlik suhtumine loodusesse, eelkõige aga metsa. Kuna loodusnähtusi kujutleti omavat "väge", siis oli selle kõige ilmekamaks avalduseks konkreetne olevus (looma- või inimesekujuline vaim), kes seda "väge" kehastas. Eestlaste kujutlused metsast ja metshaldjast on Paulsoni arvates säilitanud jooni kalurite-küttijate kultuurist. Kuigi eestlaste majanduslik kultuur sai juba ligi paar tuhat aastat tagasi tugeva põllumajandusliku aluse, on mitmeid põhjusi, mis säilitasid varasema suhtumise metsa. Ümbritsevat maailma kujutleti jagunevat sise- ja välisringiks. Põlluharimisele keskendunud kujutlused mõjutasid eelkõige arusaamu asjadest, mis kuulusid kodusse siseringi (kodu, rehi, saun, põld), millega oldi tihedamalt seotud. Välisringi (metsa) kujutleti inimesele võõra ja vaenulikuks. Ometi oli ka põlluharija elu seotud metsaga: metsast tehti karja- ja põllumaad, metsa saadeti oma loomad, kui karjamaad veel polnud, sealt saadi metsaande, seal käidi puid raiumas või lihtsalt meelt

lahutamas. Metsa ja selle olevustega püüti olla sõbralikes suhetes, järgida metsaeluga seotud käitumisreegleid, käske ja keelde:

Metsa astudes peab teda tervitama, lahkelt kõnetama, et ta hoiaks ja kaitseks metsas viibijat kõiksugu hädaohtude ja õnnetuste eest, et ta annaks seda saaki (näit. metsloomi ja linde, marju, seeni jm.), mida tullakse parajasti metsast saama jne. Selline suhtumine metsa on usundifenomenoloogilises mõttes animatistlik ja religioosne, kuna seejuures tuntakse end sõltuvat metsast kui mingist suurema üleloomuliku väega valitsevast elavast ning ini-mesetaolisest olendist. (Paulson 1997: 55)

Just metshaldjaga seotud kujutelmades on säilinud jooni põllunduseelse ühiskonna uskumustest, mis viitavad sugulusjoontele teiste Põhja-Siberi rahvaste vastavate kujutelmadega. Neist olulisemad on metshaldja esinemine loomakujulisena ja haldjajuttudes sageli tege-lasena esinev jahimees, kes võib haldjalt saada jahiõnne. On säilinud ka teateid metshaldjale ohverdamisest. Need osutavad, et haldjad on kunagi olnud metsloomade ja lindude hoidjad.

Paulson peab märkimisväärseks, et haldjate kohta pole teada pea-aegu ühtki tekkemuistendit. Haldjast räägitakse kui “metsa pandud rahvast”. Haldjalugudel on tema arvates eelkõige sanktsioneeriv funktsioon, sest kuna haldjas on eelkõige metsa väe ja jõudude kujutus, siis tähendavad ka haldjamuistendid kinnitust nende vägede ja jõudude olemasolu kohta.

Paulsoni lähenemisviisis rahvausundile on eelkäijatega võrreldes terve rida uudseid jooni. Kahtlemata on õige seostada haldjauksumusi majandus- ja kultuuritüüpidega. See võimaldab mõista üksikute joonte päritolu ja põhjusi, mis kutsuvad esile muutusi. Teiseks oluliseks vooruseks on Paulsoni käsitlese võrdlev iseloom. Eesti rahvausundi sarnasus- ja erijooned teiste rahvaste usundiga võrrelduna näitavad üksikute kujutluste päritolu ja tekkepõhjust. I. Paulson on andnud õige ja usutava pildi haldjauksumuste olemusest ja taustast.

Uku Masing (1909–1995)

Uku Masing on oma *Eesti usundis* käsitletud põhjalikult ka haldjatega seotud kujutelmi. Iga mütoloogilise olendi puhul leidub rikkalikult paralleele teistelt, nii kaugematelt kui ka lähematelt rahvastelt. Just paralleelide rohke esitamine ja kontaktidele viitamine teeb paljuski

mõistetavamaks ka eestlaste mütoloogilised kujutelmad. Arutledes haldjaisu tekkimise üle toob Masing esile nii ühtede uurijate arvamuse selle kohta, et gootide mõjul on eestlaste algsed loodushinged muutunud lihtsaist hingedest ikka enam aktiivselt tegutsevateks kaitsevaimudeks, kui ka teiste väite, et haldjad ongi teatavatel kohtadel surnud inimesed. Masing leiab, et õigeks võib pidada mõlemat seisukohta, kuna peaaegu võimatu näib olevat öelda, kumb neist on varasem. Ta on ka üks esimesi, kes kahtleb sõna *haldjas* laenamisees gootidelt.

Võrreldes varasema perioodiga haldjauuskumuste käsitlemisel tuleb kõigi eespool esiletoodud usundiuurijate puhul rõhutada seda, et nende uurimused põhinevad J. Hurda poolt algatatud ning hiljemgi jätkunud süstemaatilisel kogutud materjalil. Lisaks pidevale kogumistööle on oluline olnud ka kogutud materjali publitseerimine. Meie tuntuimate usundiloolaste uurimused hõlmavad põhjalikke arutlusi kujutelmade olemuse, päritolu, tekkepõhjuste ja arengu kohta ning paralleele teiste rahvaste vastavate kujutelmadega.

Kasutatud kirjandus

- Anderson, Walter 1927. M. J. Eisen folkloristina. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 6–18.
- Annist, August & Moora, Harri 1965. Teos eesti rahvausundi uurimise alalt. *Keel ja Kirjandus*, 8, lk 501–508.
- Ariste, Paul 1956. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Moora, Harri (toim). *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–23.
- Castrén, Matthias Alexander 1853. *Föreläsningar i finsk mytologi*. Nordiska resor och forskningar, 3. Helsingfors.
- Das Inland 1837. Einiges über Aberglaubens, Sitten und Sagen der Esthen. *Das Inland*, 42, lk 705.
- Eisen, Matthias Johann 1893a. *Rahva-raamat. I. Uus kogu vanu jutte*. Tartu: Schnakenburg.
- Eisen, Matthias Johann 1893b. *Rahva-raamat. II. Uus kogu vanu jutte*. Tartu: Schnakenburg.
- Eisen, Matthias Johann 1894a. *Kolmas rahva-raamat*. Jurjev: Schnakenburg.

- Eisen, Matthias Johann 1894b. *Neljas rahva-raamat*. Jurjev: Schnakenburg.
- Eisen, Matthias Johann 1895a. Haldijad. *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*. Tartu: K. Mattiesen.
- Eisen, Matthias Johann 1895b. *Viies rahva-raamat*. Jurjev: Schnakenburg.
- Eisen, Matthias Johann 1896. *Kodused jutud. 75 vanaaegist juhtumist meie maalt*. Trükki toimetatud M. J. Eiseni kogust. Tallinn: G. Pihlakas.
- Eisen, Matthias Johann 1909. Äraeksimine. *Eesti Kirjandus*, lk 19–27.
- Eisen, Matthias Johann 1911. Metsik. *Eesti Kirjandus*, lk 255–264.
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütoloogia*. Tartu: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.
- Eisen, Matthias Johann 1925. *Estnische Mythologie*. Leipzig.
- Eisen, Matthias Johann 1926. *Eesti vana usk*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eisen, Matthias Johann 1931. *Meie jõulud*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eliade, Mircea 1959. *The sacred and the profane. The nature of religion*. London & New York.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1848. Wie war die heidnische Glaube der alten Esten beschaffen. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, II. Dorpat & Leipzig.
- Holzmayr, Jean Baptiste 1872. Osiliana II. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, VII: 2. Dorpat.
- Hurt, Jakob (1888) 1989. Paar palvid eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. *Mida rahvamälestustest pidada*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 45–56.
- Jaanits, Lembit & Laul, Silvia & Lõugas, Vello & Tõnisson, Evald 1982. *Eesti esiajalugu*. Koguteos. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953. *Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Krohn, Kaarle 1915. *Suomalaisten runojen uskonto*. Suomensuvun uskonnot, I. Porvoo & Helsinki: WSOY & SKS.
- Laakmann, Heinrich & Anderson, Walter 1934. *Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680*. Tartu: K. Mattiesen.

- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard 1970. Alexander Heinrich Neusi osa eesti rahvaluuleteaduse ajaloos. *Tartu Ülikooli Toimetised*, 259. Tartu, lk 95–148.
- Laugaste, Eduard 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Laugaste, Eduard 1980. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*, II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Loorits, Oskar 1926–1928. *Liivi rahva usund. Mit einem Referat: Der Volksglaube der Liven*, I–III. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B 11.1; B 12.1, 16.1. Tartu Ülikooli toimetused. B, Humaniora 11.1, 12.1, 16.1. Tartu: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Loorits, Oskar 1932a. Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. *Vanavara vallast. Eesti rahvaluule kogumisest*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, I. Tartu: K. Mattiesen, lk 13–15.
- Loorits, Oskar 1932b. Vanavara kultuuriloo teenistusse. *Vanavara vallast. Eesti rahvaluule kogumisest*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, I. Tartu: K. Mattiesen, lk 35–38.
- Loorits, Oskar 1932c. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Loorits, Oskar 1933. *Eesti rahvaluule ja -usund*. Tartu: K. Mattiesen
- Loorits, Oskar 1941. *Endis-Eesti elu-olu*. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. II. Tartu: Kultuurkoondis. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/elu2/>
- Loorits, Oskar 1945a. Liivi usundi kultuurilooline taust. *Virittäjä*, lk 248–259.
- Loorits, Oskar 1945b. Liivi usundi mandumisprotsess. *Virittäjä*, lk 432–438.
- Loorits, Oskar 1946. Eesti esiajaloo keerdküsimusi. *Virittäjä*, lk 423–440.
- Loorits, Oskar 1949–1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, I–III. Uppsala & Köpenhamn: Lundequistska Bokhandeln; Munksgaard.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa
- Meletinski 1976 = Мелетинский, Елеазар 1976. *Поэтика мифа*. Москва: Наука
- Paulson, Ivar 1966. *Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid*. Stockholm: Vaba Eesti. Teine trükk 1997. Tartu: Ilmamaa.

- Peterson, Kristjan Jaak 1822. Ganader, C. Finnische Mythologie. Aus dem Schwedischen übersetzt, Völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Chr. J. Peterson. *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*, XIV. Pernau.
- Pöldmäe, Rudolf 1975. Jakob Hurda arengutee “Vana Kandleni”. *Keel ja Kirjandus*, 11, lk 651–661.
- Selirand, Jüri 1974. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand)*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Semjonov, 1966 = Семёнов, Ю. И. 1966. *Как возникло человечество*. Москва.
- Thomsen, W. 1870. *Über den einfluss der germanischen Sprachen auf die Finnisch-Lappischen*. Halle.
- Veske, Mihkel 1884–1885. Vana-Eestlaste palved metsa-jumalatele. *Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat*, lk 3–22.
- Viidalepp, Richard 1980. Jakob Hurda üleskutse “Paar palvid”. *Keel ja Kirjandus*, 5, lk 282–290.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. Der Akademie vorgelegt am 30. Sept. 1875. St. Petersburg: Keiserliche Akademie der Wissenschaften. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/aiale/>

Summary

Forest Fairy Beliefs as a Research Object

The article gives an overview of the earliest records about forest spirits. The first significant mention of Estonian forest fairies was published in 1837 in the journal *Das Inland*. Fairies start to regularly emerge in folklore records a hundred years later. The propagation of the idea was probably aided by translations and the Finnish example. The views concerning fairies of four researchers of folk belief are discussed.

Mattias Johann Eisen published the first thorough overview of the dispersion of fairies and related beliefs in Estonia and presented his theories on the origin of fairies. In his view, the Estonian fairy concept blends with that of the Finnish fairy and is related to death cult.

Oskar Loorits has given deep thought on the background, origin, authenticity, etc. of the belief in fairies. Loorits reads the belief to be

based on respect towards nature, the animistic treatment of nature and the concept of migratory soul. This attitude towards nature is supposed to reflect the ancient democratic philosophy of our forefathers, identifying people with nature. Loorits considers the belief in fairies as having developed in stages and depending on cultural contacts. Changes in beliefs concurred with changes in the economical situation.

Ivar Paulson approached the belief of nature people as something associated with the local ecological, economic and social setting. Belief in fairies is based on belief in souls: free soul concepts have strongly influenced and benefited the emergence of nature and guardian spirits, but this is not the only explanation for the fairy concept.

Uku Masing synthesised the approach of former researchers.

Key words: forest fairy, *metsik*, Mattias Johann Eisen, Oskar Loorits, Ivar Paulson, Uku Masing.

Märksönad: metshaldjas, *metsik*, M. J. Eisen, O. Loorits, I. Paulson, U. Masing.